

KORNAI JÁNOS

FENYEGETŐ VESZÉLYEK

Az amerikai Peterson Institute és a budapesti Közép-Európai Egyetem Közpolitikai Iskolája rendezésében konferenciát tartottak Budapesten, 2014. május 6-án és 7-én "Az átmenet, perspektívában szemlélve: 25 évvel a kommunizmus bukása után" címmel, Leszek Balcerowicz, Václav Klaus, Anatolij Csubajsz és a posztoszocialista korszakban ismertté vált számos más neves gazdaságpolitikus és akadémiai közgazdász részvételével. Az alábbi írás a konferencia díszvacsoráján angol nyelven elmondott köszöntő beszéd magyar szövege. A beszéd nyomtatásban is megjelent, az Élet és Irodalom 2014. május 23-i számában.

Bevezetés

Szívesen tartanék egy jókedvű és bizakodó ünnepi előadást. Optimistán tekintetem a jövő elé, amikor 1989-ben az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című könyvemet fogalmaztam. A 10. évfordulón és utána még többször vállalkoztam a posztoszocialista átalakulás összefoglaló értékelésére és noha mindegyik dolgozat nyomatékosan rámutatott a bajokra és a gazdaságpolitikai hibákra, végső kicsengésük optimista volt. Számos fejlemény adhatna okot elégedettségre napjainkban is, az 1989-as fordulat 25. évfordulójára összehívott konferencián: Közép-Kelet-Európában és a Baltikumban számos országban a diktatúrát felváltotta a demokrácia, a parancsgazdaságot a piacgazdaság, a szocializmust a kapitalizmus. Csakhogy saját hangulatomat beárnyékolja két nyomasztó fejlemény.

Magyar vagyok – szinte egy percre sem tud kikapcsolni az agyam a szüntelenül érkező lesújtó hírek feldolgozásából. Magyarország 20 éven át haladt a demokratikus fejlődés útján. Sok gond gyötörte az embereket, köztük nem csak az átmenet elkerülhetetlen nehézségei, hanem politikai döntéshozók súlyos hibái következtében is – de bízni lehetett abban, hogy előbb-utóbb ezeken is úrrá leszünk. Ám 2010-ben megfordult a helyzet. Az országot vezető politikai erők U-kanyart tettek. A demokrácia erősödése helyett bekövetkezett a demokrácia számos alapvető intézmények felszámolása vagy drasztikus korlátozása. A magántulajdon erősítése helyett támadások érték a magántulajdon biztonságát. A decentralizálás folytatása helyett feltámadt a centralizálás tendenciája.

Ami négy év alatt itt végbement és ami minden jel szerint a következő négy évben folytatódik, kivételes esemény: Magyarország az első és eddig az egyedüli az 1989-90-ben demokratikus útra áttért országok közül, amelyben antidemokratikus fordulat ment végbe.

Ám ennyi is elég, hogy a példa erejével bizonyítsa: ilyen fordulat *megettörténhet*. Az út, amelyen 1989-ben elindultunk, nem szükségképpen egyirányú út; az eddig végbement történelmi jelentőségű változások nem irreverzibilisek. Ellenkezőleg – és ez a magyar helyzet egyik rettenetes vonása – a visszafordulás utáni állapot válhat hosszú-hosszú időre irreverzibilissé. A demokrácia, különösen olyan országokban, amelyekben még nem vert mély gyökereket, sérülékeny, ki van téve a bomlasztó erőknek, nem képes kemény önvédelemre. Erőfölénybe kerülhet vele szemben az, aki machiavellista céltudatossággal, gátlástalanul rátámad.

A másik esemény, amely árnyékot vett az ünneplésre, az ukrainai helyzet. A történet közepénél tartunk; senki sem tudhatja biztosan, mit hoznak a következő napok és hónapok. Ám egy valami már megtörtént és ez a krími félsziget *de facto* anektálása, felfegyverzett orosz katonák aktív közreműködésével. A Helsinkiben 1975-ben aláírt egyezmény egyik sarkalatos elve volt a status quo érinthetetlensége; az akkor érvényes államhatárok semmilyen indokkal nem változtathatók meg. A Krím félszigetet húsz évvel a Helsinkiegyezmény előtt csatolták Ukrajnához. A Helsinkiegyezmény egyik alapelvét 2014. márciusában felrúgták – és a világ ezt, rosszálló fejcsóválások és enyhe retorziók kíséretében tudomásul vette. Akárcsak a

magyarországi változás, ez is precedens-értékű. Eszerint valamilyen indokkal (és a leginkább kézenfekvő erre a célra az etnikai érv) lehetséges katonai erővel megváltoztatni egy érvényes országhatárt.

Mindazt, amit a rendelkezésemre álló időben el akarok mondani, ennek a két precedens-erejű, nagy horderejű eseménynek a fényében próbálom kifejezni.

Posztkommunista demokráciák, autokráciák és diktatúrák

Képzelnék tehát magunk elé a világ kiterített térképét és tekintsük a keleti felére. Három színt használunk. Fedjük le zölddel – a remény színével – az 1989. után keletkezett új demokráciákat. *Posztkommunista demokráciáknak* nevezem őket, mert noha számos vonásuk azonos a hagyományos nyugati demokráciák jellegzetes tulajdonságaival, politikai kultúrájukra még ma is erősen rányomja a bélyegét a kommunista múlt.

Ettől keletre húzódik egy igen széles sáv, amelyet halvány pirossal fednék le: ez a *posztkommunista autokráciák* sávja.

Prototípusa Oroszország. A nagy fordulat után a Szovjetunióban is megindult az átmenet a piacgazdaság felé. Kialakultak a kapitalista gazdaság tulajdonviszonyai és intézményei. A kezdet kezdetén a politikai szférában is megjelent a demokratikus közjogi struktúra, az egymással versenyző pártok közötti parlamenti választás, a parlamenti többségre támaszkodó kormány és az ellenzék közötti vita. Ám a demokratikus kormányzás – történelmi léptékkal mérve az időt – igen rövid epizódnak bizonyult. Néhány viharos év után a hatalom Putyin kezébe került és kialakult egy új politikai struktúra. Ez restaurálta a kommunista rendszer egyes vonásait, elsősorban az állam nagy hatalmát, ám attól lényeges jegyekben különbözik. Az elsőszámú vezető (bármi legyen is a hivatalos közjogi státusza) óriási hatalommal rendelkezik, szigorúan centralizált hierarchikus állami és politikai gépezet felett uralkodik – de nem rendelkezik egy igazi diktátor abszolút hatalmi monopóliumával. Léteznek ellenzéki pártok, végbemennek parlamenti választások – igaz, az ellenzék igen gyenge és eleve választási kudarcra vannak ítélve. Léteznek az uralmon lévő csoporttól független újságok, rádió és tévé csatornák, internet portálok – de hangjuk gyenge. Az autokráciának ez a típusa félúton van a kiteljesedett nyugati típusú demokrácia és a sztálini totalitáriánus diktatúra között. Utóbbtól elsősorban abban különbözik, hogy – noha igen represszív rezsím – a legbrutálisabb eszközöket (az alternatív politikai és szellemi mozgalmak képviselőinek tömeges letartóztatását és kegyetlen koncentrációs táborokba zárását vagy százezrek megölését) nem veszi igénybe. A másik nagy eltérés a kommunista rendszertől: az autokratikus politikai rezsím olyan gazdasággal kapcsolódik össze, amelyben domináns a magántulajdonban lévő szféra. Az uralmon lévő politikai erőknek fontos pozícióik vannak a gazdaságban, mind a továbbra is jelentős állami, mind pedig az igen széles magántulajdonú szektorban. A gazdaság nagy része a kapitalizmus viselkedési szabályosságai szerint működik.

Az egykori Szovjetunió helyén keletkezett 15 utódállam közül a három balti ország vált aránylag stabil posztkommunista demokráciává. Nem csak Oroszországot, hanem Fehér-Oroszországot és a közép-ázsiai köztársaságokat is a posztkommunista autokráciák osztályába sorolnám. Most, a sorsfordító 1989-es esztendő után 25 évvel megállapítható: a posztkommunista autokráciák országaiban a helyzet alapján véve változatlan; nincsen semmi jele annak, hogy enyhülne a kemény kéz szorítása.

Ukrajna helye bizonytalan, és éppen napjainkban vált különösen problematikusá; az elmúlt 25 évben hol a posztkommunista demokrácia, hol a posztkommunista autokrácia jegyeit viselte.

Térjünk vissza a térképünkhöz. Az autokráciák régiójától keletre-délre látható Kína és Vietnám. Ezek egy harmadik típust testesítenek meg, amit *posztkommunista diktatúrának* nevezek. Fedjük le ezt a régiót mélyvörös színnel. A gazdaság tulajdonviszonyait és koordinációs mechanizmusait tekintve sok szempontból hasonlít a putyini típusú rendszerre. Noha igen jelentős maradt az állami szektor, de a gazdasági erőforrások nagyobb része

magántulajdonban van. Itt is szoros az összefonódás a politikai és a gazdasági világ között. A lényeges eltérés abban áll, hogy Kínában és Vietnamban az uralmon lévő politikai párt egy percre sem adta fel saját hatalmi monopóliumát. A kínai és a vietnami kommunista vezetők alaposan elemezték a Gorbacsov-korszakot. Réálomként kísérti őket az eseménysorozat, amely a Gorbacsov-féle "glaznyosztal" kezdődött és amely a világbirodalom felbomlásával, a szuperhatalmi státusz elvesztésével és a politikai egyeduralom felszámolásával végződött. Bármit, csak ezt ne! A kínai és vietnámi vezetők arra a kökemény elhatározásra jutottak: nem nyitják meg a szabad politikai szervezkedés zsilipjeit. Ha csak egy résnyire megnyitják – uralmukat elsöpörheti az áradat.

A kínai és a vietnámi kormányzó pártok csak nevükben "kommunista" pártok; ma már semmi közük sincs ahhoz a marxista-leninista programhoz, amely fel akarta számolni a kapitalizmust. Lenin burzsoá pártoknak minősítene ezeket a politikai alakulatokat; azt hiszem, teljes joggal. A kínai és vietnami uralkodó párt a gyakorlatban (sőt egyes óvatosan megfogalmazott szavakban is) elfogadja a kapitalizmust, együttműködik vele, hasznot húz belőle – miközben ragaszkodik saját politikai monopóliumához. Kínára és Vietnamra nézek és azt látom: a kapitalizmus összefér a diktatúrával. Nincs demokrácia kapitalizmus nélkül. De az állítást nem lehet megfordítani. Kapitalizmus létezhet és működhet hosszú időn át demokrácia nélkül is. Kínáról és Vietnámról is elmondható: sok nyugati elemző reményeit megcáfolva semmi jele olyan tendenciának, amely a keménykezű uralom enyhülése felé tartana.

Nem szólok most néhány kis ország helyéről: Észak-Koreáról, Kubáról és Venezueláról. Ám ezen a helyen egy pár szóval visszakanyarodok előadásom bevezetéséhez. Magyarország 2010-ben szint változtatott: zöldből halványpiros lett. Immár nem posztkommunista demokrácia, hanem posztkommunista autokrácia. Mint mondtam, első, és eddig egyedüli esetről van szó. De kérdezem itt a konferencia résztvevőitől: nem áll-e fenn az a veszély, hogy ez az U-kanyar más, ma még a zöld sávban lévő országban is végbemehet?

Nacionalizmus

A történelmi fejlemények azt mutatják, hogy az államhatárok problémája és a mindenkori államhatárokon belül az etnikai csoportok közötti viszony a posztszocialista átalakulás legfontosabb ügyei közé tartozik; nem kevésbé fontos, mint a politikai kormányzati forma és a tulajdonviszonyok radikális átalakulása. A Szovjetunió a fordulat nyomán hamar 15 utódállamra bomlott, Csehszlovákia két államra szakadt. Ez a két változás békésen ment végbe. Ezzel szemben az egykori Jugoszláviában a szétesést véres háborúk követték. Nem sokkal a függetlenség deklarálása után háborút folytatott egymással két szovjet utódállam, Azerbajdzsán és Örményország. Szinte megszakítás nélkül folynak a harcok a mai Oroszország déli régióiban. És most itt vagyunk az Ukrajnán belüli villongások és az orosz-ukrán konfliktus kellős közepén.

Három sávra osztottuk a posztkommunista régiót a politikai struktúra meghatározó jegyei alapján. Az viszont közös mindhárom sáv országaiban, hogy hol enyhébb, hol erősebb etnikai konfliktusok jelennek meg bennük. Aránylag a "legszelídebb" forma a nacionalista *retorika*, a többségi etnikai csoport fölényének fitogtatása, az etnikai kisebbségek becsmérlése, vagy a szomszédos népek elleni hangulatkeltés. Ennél súlyosabb a vétek, ha a nacionalista, rasszista gög *tettekben* is megnyilvánul. Ez történhet vértelen formákban: az iskoláztatásban és a munkahelyek elosztásában mutatkozó diszkriminációban, vagy a kisebbségi nyelv szabad használatának és hivatalos elismerésének korlátozásában. Sajnos megjelentek a nacionalizmus legbűnösebb formái is. Noha csak szórványosan, de előfordul rasszista motívumoktól vezérelt erőszakos cselekmény, zsidó temetők és zsinagógák meggyalázása, sőt roma-gyilkosság is.

Nincsen egyetlen ország sem a poszt-kommunista régióban, amely immunis lenne a nacionalizmus ragályával szemben. Persze vannak fokozatok; a "gentleman" stílusban halkan odavetett antiszemita vagy roma-ellenes kiszólások vannak a skála egyik végén. A következő fokozat: a gyűlölködő durva szavak. A következő, még ijesztőbb fokozat: a kisebbség tagjainak

megalázó megverése, egyenruhás különítmények fenyegető masírozása. És a skála másik végén vannak a gyilkosságok. Ki tudja, hová vezethet a nacionalizmus felszítése? Hol áll meg a nemzeti gyűlölködés hulláma?

A radikalizálódás és az expanzió veszélye

A posztkommunista régió mindhárom sávjában, valamennyi országában érzékelhetőek számottevő gazdasági nehézségek. A nehézségek konstellációja, a különféle bajok súlya természetesen országonként eltérő. Ám van néhány probléma, amely eléggé általános.

A posztszocialista átmenetnek vannak nyertesei és vannak vesztesei. Emberek tömegei vesztették el a munkahelyüket; ez nagy trauma volt azok után, hogy évtizedeken át magától értetődőnek érezték a szocializmus leginkább kézzelfogható erényét, a teljes foglalkoztatás biztonságát. Krónikussá vált a munkanélküliség. Számos országban kiéleződött a jövedelem és a vagyon megoszlásának egyenlőtlensége. Milliók élnek mély szegénységben, sokan az éhezés határán, miközben a szemük láttára dúskálnak a javakban olyanok, akik hirtelen megszédíték magukat. Mindez megmagyarázza, hogy igen sok ember csalódottan, ingerülten, vagy lázadó dühvel és gyűlölettel tekint a kapitalizmusra. Közülük kevesen várnak segítséget balról; elhanyagolhatóan kicsi a kommunista restauráció esélye. Annál többen vannak azok, akik jobbra fordulnak. A profit, a bankok, és a multinacionális vállalatok ellen uszító populista demagógiára jól rezonálnak a csalódottak, a vesztesek, a nyomorgók.

Az elégedetlenkedő hangulat fogékony a nacionalizmus szólamai iránt. "Jobb lenne az élet, ha megint olyan nagy birodalomban élnénk, mint amilyen a cár idején volt" – mondják Oroszországban. "Hej, ha megint a miénk lennének azok a kincses országrészek, amelyeket Trianon rabolt el tőlünk 1920-ban" – mondják Magyarországon.

Adva van tehát *alul* olyan receptív tömeg, amely fogékony a nacionalizmus iránt és "rendpárti". És vannak *felül* olyan politikai pártok és mozgalmak, amelyek érzékelik azt a lehetőséget, amely ennek a dühös tömeghangulatnak a mozgósításában rejlik. Önmagát felgerjesztő ördögi kör fejlődik ki az antidemokratikus kormányzásra való törekvés, a nacionalizmus, a demokráciában való csalódás és a gazdasági elégedetlenség között. Olyan kormányzati szándékok és tömegérzelmek operálnak itt, amelyek kölcsönösen erősítik egymást.

A hatalom urai Oroszországban aggódva látják, hogyan lassul a termelés növekedése, amely már-már teljes stagnálásba csap át. Ilyenkor kell *a figyelmet elterelni* a gazdaság bajaitól a "nagy nemzeti ügyek", például a nyugati határokon túl élő orosz honfitársak sérelmei felé. A nacionalizmus *expanziós készletét* szül. És ez már nem belső ügy. Nem csupán a belpolitikában mutatkozó feszültség levezetésének szokványos mechanizmusáról van itt szó, hanem olyan tendenciáról, amelynek hatása átlépi az országhatárokat és a békét veszélyezteti.

Oroszországot említettem, mert ezekben a napokban az orosz expanziós veszély réme tűnt fel a közvetlen közelünkben. De szólni kell Kínáról is. Ott is erősödik a nacionalista gondolat, mégpedig a fentiekben leírtakhoz hasonló mechanizmus hatására. Igaz, a gazdaság korántsem stagnál, továbbra is növekszik, de a növekedési ütem látványosan csökkent és ez aggodalommal tölti el a vezetőket. Végletesen erős a jövedelmek egyenlőtlensége. Sok a zúgolódás amiatt, hogy a növekedés eddigi üteméhez képest mennyire elmaradt a lakosság életszínvonalának javulása. A figyelem elterelésére itt is a nacionalizmus bizonyul a legbiztosabb ideológiai ellenszernek. A helyi tiltakozásokat nem a gazdaság bajainak kiküszöbölésével, hanem rendőri intézkedésekkel fojtják el. Az uralmon lévők keménykezű "rendpártiak".

Kétféle színt kaptak a képzeletbeli térképemen a posztkommunista autokráciák és a posztkommunista diktatúrák – ám ebben a tekintetben, a nacionalizmusban, az expanzióra való hajlamban és a demokratikus jogok erélyes korlátozásában sok a hasonlóság közöttük. Ezek nagyon erős rokonságot teremtenek közöttük; elegendő kötelék azután, hogy elporladt a korábbi összekötő szál, a közösen vallott marxista-leninista ideológia. Nyilván ez a politikai

rokonság is közrejátszik abban, hogy a halványpiros és mélyvörös sávok államainak *nemzetközi* politikai akciói oly gyakran egybeesnek. Az Egyesült Nemzetek fontos ülésein azonos módon szavaznak, az egyik is ugyanazt a szankciót és ugyanazt a beavatkozást helyesli vagy veti el, mint a másik. Nincs közös központjuk, de mintha sorsdöntő ügyekben egy ütemre lépnének. Kovácsolódik a nyugati demokráciákkal szemben álló represszív hatalmak tengelye – ha szabad a Második Világháború előtti korszak szótárából visszaidézni a Németország, Olaszország és Japán szövetségének megnevezésére használt "tengelyhatalmak" kifejezést.

Záró gondolatok

Nem vagyok Kasszandra; nem vagyok megáldva vagy megátkozva a jövőbelátás képességével. Csupán annyit mondhatok, hogy a mai események láttán felrémlenek bennem történelmi emlékek.

A magyarországi fejlemények eszünkbe juttatják a weimari köztársaság végének történetét. Nagy a gazdasági elégedetlenség. A súlyos békefeltételek miatt megaláztatnak érzik magukat a nemzeti érzésű németek milliói. Mind többen állnak a nácik oldalára. Közben a Hitler-ellenes erők egymást marják. Az 1933-ban szabályszerűen megtartott többpárti választáson Hitler pártja győz, de nincs parlamenti többsége. A mérsékelt jobboldali Centrumpárt kész arra, hogy koalíciós kormányzásra szövetkezzenek a nácikkal ... Itt abbahagyom ezt a történetet.

Az ukrajnai eseményekre gondolva eszembe jutnak Hitler első hódításai: a Saar-vidék elfoglalása, majd Ausztria bekebelezése. Az agressziót etnikai érveléssel indokolják: németek lakta területekről van szó. Utána jön a müncheni megegyezés; Chamberlain örömteli jelentése: megmentettük a békét – azon az áron, hogy a szudétanémetek által lakott csehszlovák területet a német birodalomhoz csatolták. Nemsokára következik Csehszlovákia feldarabolása. Ezután jön, etnikai indokolással, Dantzig meghódításának terve... Itt abbahagyom ezt a történetet is.

Szinte valamennyi jelenlegi európai országhatár újrarajzolható lenne etnikai történelmi érvek alapján! "Itt valaha a mi népünk élt!" Hány évre jogosult visszamenni a történelemben? Ötvenre? Százra?

Ki tudja, hogyan néz majd vissza a nemrég Ukrajnáról folytatott genfi tanácskozásra a távolabbi jövő történetírása? Jelentéktelen diplomáciai esemény zajlott le? Vagy – bár csak kis méretben – új müncheni megegyezés született, amelynek közleménye egy szót sem szólt a Krím félsziget annektálásáról és ezáltal további agresszióra biztatott?

George Kennan 1946-ban mondta ki a "containment", a "fékentartás" elvét. Itt az ideje újra meghirdetni ezt az elvet. Most nem a kommunista eszmék terjesztését, a sztálini expanziót kell féken tartani, hanem a nacionalista eszmék terjesztését, a posztkommunista autokráciák és diktatúrák expanzióját.

Nem az én feladatom kidolgozni az új "fékentartási" elv gyakorlati alkalmazásának a módjait. Többes számban is mondhatom: akadémiai kutatók erre nem alkalmasak. Sajnálom, de nem tudok a jelenlévők elé tární egy cselekvési tervet.

Képtelen vagyok megnyugtató szavakkal befejezni az előadásomat. Éppen azt szerettem volna elérni, hogy felriasszam, nyugtalanná tegyem önöket, felkeltsem önökben a fenyegető veszélyek érzetét.

Az amerikai Peterson Institute és a budapesti Közép-Európai Egyetem Közpolitikai Iskolája rendezésében konferenciát tartottak Budapesten, 2014. május 6-án és 7-én "Az átmenet, perspektívában szemlélve: 25 évvel a kommunizmus bukása után" címmel, korszak számos neves gazdaságpolitikusának és akadémiai közgazdászának részvételével. A konferencia díszvacsoráján Kornai János tartotta a köszöntő beszédet. A fentiekben közöljük az angol nyelven tartott előadás magyar fordítását.)